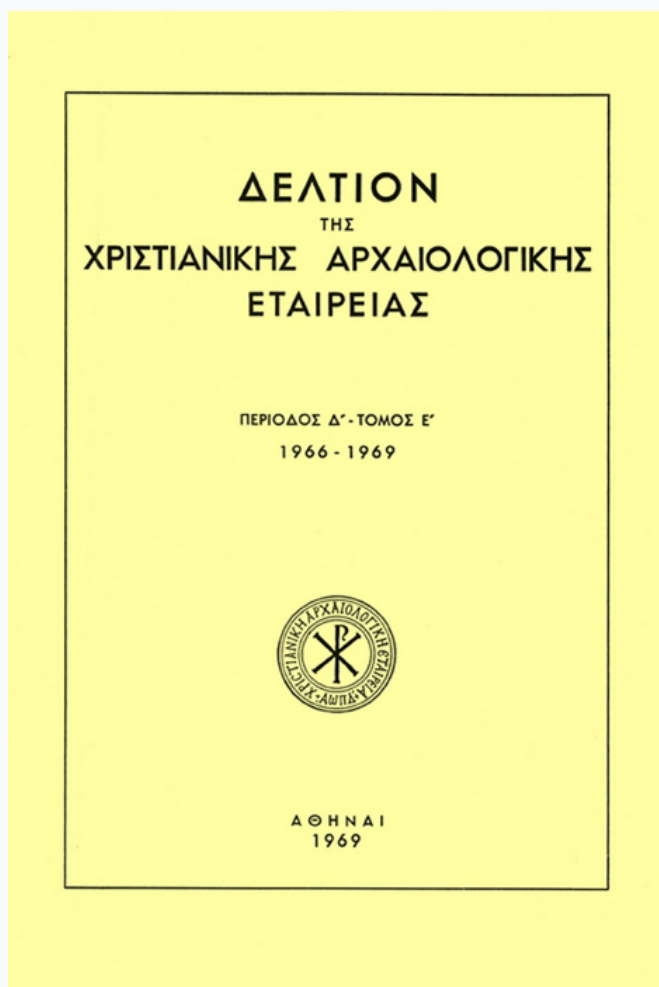

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 5 (1969)

Deltion ChAE 5 (1969), Series 4. In memory of Dimitrios Evagelidis (1888-1959)

L'église triconque de Saint - Laurent à Sesagne d'Apoulie (pl. 78-79)

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.789](https://doi.org/10.12681/dchae.789)

To cite this article:

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ Γ. (1969). L'église triconque de Saint - Laurent à Sesagne d'Apoulie (pl. 78-79). *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 5, 175–185. <https://doi.org/10.12681/dchae.789>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Λαυρεντίου στην
Μεζάνια της Απουλίας (πίν. 78-79)

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 5 (1969), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959) • Σελ. 175-185

ΑΘΗΝΑ 1969

Ο ΤΡΙΚΟΓΧΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΜΕΖΑΝΙΕ ΤΗΣ ΑΠΟΥΛΙΑΣ

(ΠΙΝ. 78 - 79)

α' Εἰσαγωγικά: Μπαίνοντας στην Μεζάνιε (Mesagne)¹ ἀπ' τὸ Πρίντεζι (Brindisi) κι' ἀκριβῶς στὴν εἴσοδο τῆς μικρῆς κωμοπόλεως, στὸ ἀριστερὸ μέρος, βρίσκεται ἕνας μικρὸς τρίκογχος ναὸς ποὺ σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἄρση τῆς καθαγιασέως του, χρησιμοποιεῖται — ὅσο κι' ἂν αὐτὸ φαίνεται ἀπίστευτο — σὰν ἀποθήκη τῶν χειραμαξῶν τῆς Ὑπηρεσίας Καθαριότητος τοῦ Δήμου τῆς κωμοπόλεως (πίν. 78 α,β). Ὁ ναός, ἰδιοκτησία τοῦ Δήμου, εἶναι γνωστὸς εἴτε σὰν ναὸς τοῦ Σάν Λορέντζο (San Lorenzo), ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης ὁδοῦ, εἴτε σὰν Ματσέλλο Βέκκιο (Maccello Vecchio = παλὴδ σφαγεῖο), μιὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινή του χρήσι, ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κοινὸ σφαγεῖο ζώων.

Στὴν μεσαιωνικὴ αὐτὴ κωμόπολη, ποὺ τὰ ἐγγραφα ἀναφέρουν ὡς Mezzaneum Castrum² ἢ Castrum Messenii³, βρίσκεται ἐγκαταλελειμμένος ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου, μέχρι σήμερα τελείως ἄγνωστος γιὰ τὴν χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία. Οἱ λίγες πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γύρω ἀπ' τὸν ναὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀνεπαρκεῖς⁴: δυὸ σελίδες σ' ἕνα βιβλίο τοπικῆς σημασίας καὶ ἀμφίβολης ἐπιστημονικῆς ποιότητος⁵ κι' ἕνα ἄρθρο δημοσιευμένο στὴν ἐφημερίδα «Ρωμαῖος Παρατηρητής»⁶ (Osserva-

1. Σὲ διάφορες παλαιότερες ἐποχὲς ἀναφέρεται καὶ ὡς Civitas Megianeī ἢ μαζὶ μὲ τὴν περιοχὴ τῆς ὡς Terra di Misagnia, Terra di Misciagne καὶ Terrae Meianeī.

2. Ἐγγραφο τοῦ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Β', τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1221, τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τῆς Νεαπόλεως. Πρβλ. Huillard-Bréholles, Historia Diplomatica Friderici Secundi, Paris 1852, τ. II/I, σ. 163.

3. Ἐγγραφο τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορα τοῦ ἔτους 1229, ἀπ' τὰ ἴδια Ἀρχεῖα. Πρβλ. Huillard-Bréholles, ἔ.ἀ. τ. III/I, σ. 129.

4. Εὐχαριστῶ θερμὰ κι' ἀπ' τὴ θέση αὐτὴ τὸν τοπικὸ μελετητὴ δόκτορα Luigi Scoditti, ποὺ μοῦ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὸν ἄγνωστο αὐτὸ βυζαντινὸ ναὸ. Μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Scoditti ἔχει ἀσχοληθῇ συχνὰ καὶ ὁ γνωστὸς μελετητὴς τῶν ἐλληνοϊταλικῶν διαλέκτων τῆς Ἀπουλίας, Γερμανὸς G. Rohlf s (πρβλ. Gazzetta del Mezzogiorno, 5/1/1962, σ. 3, Vocabolario dei Dialetti Salentini (terra d'Otranto), τ. 1, München 1956, σ. 10).

5. Ant. Profilo, Vie, Piazze, Vichi e Corti di Mesagne, Ostuni 1894, σ. 24 - 25.

6. R. Jurlaro, La chiesa pre-bizantina di San Lorenzo a Mesagne, Osservatore Romano, 23/6/1963, σ. 5. Δυστυχῶς ἀπ' τὰ τρία σχέδια ποὺ δημοσίευσε ὁ συγγραφεὺς, μόνο ἡ κάτωτις παρουσιάζει κάποια σχετικὴ ἀκρίβεια. Ἡ τομὴ εἶναι ἐσφαλμένη, ἐνῶ ἡ ὄψις

tore Romano) τοῦ Βατικανοῦ, ἀπ' τὸν τοπικὸ μελετητὴ R. Jurlaro ⁷, εἶναι ὅ,τι ἔχει γραφτὴ γύρω ἀπ' τὸν ἐνδιαφέροντα τρίκογχο ναὸ πὺ ἐξετάζουμε. Φυσικὰ κι' αὐτὰ τὰ σημειώματα, μᾶλλον ἱστορία ἢ φιλολογία, ἀγνοοῦν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημασία τοῦ μνημείου.

Τὸν ἀδημοσίευτο αὐτὸ ναὸ θὰ προσπαθήσω νὰ παρουσιάσω στὸ ἐπισημονικὸ κοινό, δεδομένου ὅτι ὁ ναὸς, παρὰ τὸ μικρὸ του μέγεθος, δὲν ἔχει καὶ μικρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Πρὶν ὅμως προχωρήσω στὴν ἐξέταση τοῦ μνημείου θὰ παραθέσω μιὰ παληὰ του περιγραφὴ ἀπ' τὸν Antonio Profilo ⁸, ἀπ' ὅπου μεταξὺ ἄλλων φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς διατηροῦσε ἕως τὸ 1787 καὶ βυζαντινὲς τοιχογραφίες, πὺ σήμερα ἔχουν ἀπαλειφτὴ τελείως. Τὸ κείμενο, πὺ περιέχει πλῆθος σημαντικῶν πληροφοριῶν ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, μεταφράζω παρακάτω :

«Στὸ χῶρο ἐκεῖνο βρίσκεται τὸ παλὸ καὶ μικρὸ οἰκοδόμημα πὺ ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Λαυρεντίου καὶ πὺ διατηρεῖται ἀκόμη. Ἡ κάτοψις τοῦ πὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα παραλληλόγραμμο μὲ τροῦλλο, πὺ ἀπ' τὶς τρεῖς του πλευρὲς περικλείεται μὲ κόγχες, παλαιότερες ἀπ' τὸν κυρίως ναὸ, μᾶς κάνει νὰ θεωρήσουμε τὸ μνημεῖο πολὺ παλὸ. Ὁ Diego Ferdinando (τόμ. Α', βιβλ. Α', παρ. 4) γράφει «lapidibus quadratis contextum, figuraque concameratum, quod magnae vetustatis vestigia prae se fert». Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, στίς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, διεκρίνοντο μερικὲς τοιχογραφίες πὺ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐπισκευῶν τοῦ 1787 (ὅπως γράφει ὁ Mavaro, σ. 413) ἐξαλειφτηκαν ἀπὸ μερικὸς πὺ λίγο καταλάβαιναν τὴν ἀξία τους.

Ὁ Ferdinando πὺ ἀνέφερα (ἐ.ἄ.) γράφει ὅτι ὁ ναῖσκος ἀνάγεται σὲ προχριστιανικοὺς χρόνους κι' ἦταν χτισμένος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰανοῦ, ἦταν μά-

εἶναι τελείως αὐθαίρετη. Ἡ ποιότητα τῶν σχεδίων δὲν θίγει τὸν Jurlaro, ἀλλὰ τὸν ἐπιμεληθέντα τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴ σχεδίαση.

7. Ἀπ' τὶς πολὺτιμες ἐργασίες τοῦ εὐσυνείδητου αὐτοῦ τοπικοῦ βυζαντινολόγου ἀναφέρω ὡρισμένες, ἀπαραίτητες σὲ κάθε βυζαντινολόγο πὺ θέλει νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴν ἄγνωστη ἀκόμη βυζαντινὴ τέχνη τῆς Ἀπουλίας : I primi edifici di culto cristiano in Brindisi, Atti del VI° Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana-Vaticano 1962, Roma 1965, σσ. 683 - 701. Santa Tecla tra i leoni e un simbolo eterodosso del concilio di Calcedonia in una statuetta acefala del Museo di Brindisi, L'Arte XXV, 1960, σσ. 191 - 208. Tre stampi eucaristici inediti in Brindisi, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XV, 1961, σσ. 77 - 82. Nuovi stampi eucaristici dal Salento. Contributo per la storia della liturgia eucaristica e greca in Italia, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XVII, 1963, σσ. 147 - 156. L'arca d'argento di San Teodoro d'Amasia nella Cattedrale di Brindisi, Arte Cristiana LII, 1964, σσ. 293 - 300. Δυστυχῶς τὰ πολλὰ δημοσιεύματα τοῦ συγγραφέα χάνονται στίς τοπικὲς ἐφημερίδες ἢ στὸν «Ρωμαῖο Παρατηρητὴ» τοῦ Βατικανοῦ.

8. Ἐ. ἄ. σσ. 24 - 25.

λιστα τόσο πεπεισμένος ώστε, ξεκινώντας από μια επιτύμβια επιγραφή των χρόνων της ρωμαϊκής δημοκρατίας, χαραγμένη σε μια πλάκα που ήταν τοποθετημένη στον ναΐσκο έως το 1603 και που εν συνεχεία έντειχίστηκε στην πρόσοψη της άλλοτε Μονής των Celestini, δίπλα στον δημοτικό αριθμό 4, προσθέτει : «*Idola in ipso venerata gentibus, templumque hoc alicui ex antiquis vanisque numinibus erectum*».

Ός προς την γνώμη όμως του Manaro και άλλων ότι το μνημείο και ιδίως οι τοιχογραφίες είναι βυζαντινής εποχής, αυτό δεν φαίνεται να είναι λάθος».

Σύμφωνα με όσα αναφέρει εν συνεχεία ο Profilo ο ναΐσκος λειτουργείτο κανονικά έως τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα για να έρημωθῇ την εποχή του Ferdinando (μέσα ΙΖ' αιώνα). Στις αρχές και τα μέσα του ΙΗ' αιώνα λειτουργείται και πάλι κανονικά για να έρημωθῇ τελικά και να μετατραπῇ σε δημοτικό σφαγείο γύρω στο 1870.

β' Περιγραφή τοῦ ναοῦ: Στην σημερινή του μορφή ο ναός εμφανίζεται σὰν μιὰ ἀπλή cella trichora (εἰκ. 1), με περίπου ἀνατολικό προσανατολισμό, στην οποία ἔχουν προστεθῇ μεταγενέστερα ἓνα τρίκλιτο τμήμα κι' ἓνας νάρθηκας. Ὁ ναός ὅμως στην ἱστορία του γνώρισε πολλές κατασκευαστικές φάσεις.

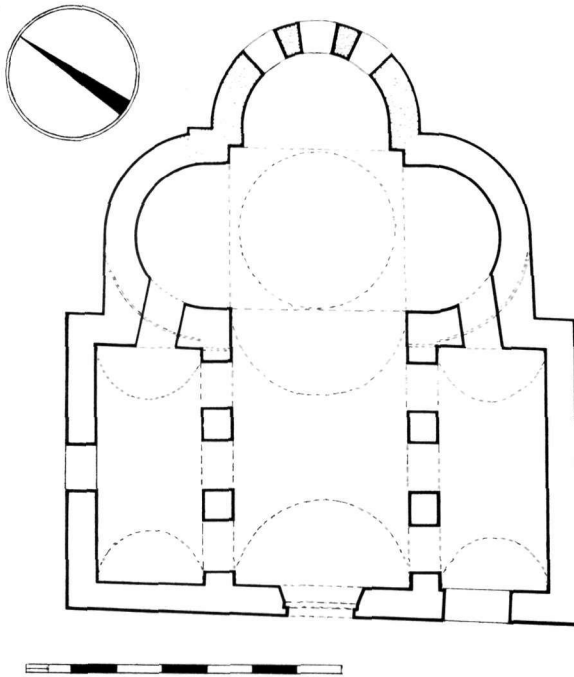
Ἡ πρώτη μορφή τοῦ ναοῦ ἦταν μιὰ ἀπλή τρίκογχη κατασκευή, με τὶς κόγχες κολλημένες στὸν τετράγωνο χώρο ποὺ ἐκάλυπτε ὁ τροῦλλος. Στην μορφή αὐτὴ δηλαδή, μεταξύ τῶν κογχῶν, ἦταν ὀρατὲς καὶ οἱ γωνίες τοῦ κυρίου ἐσωτερικοῦ χώρου (πίν. 78 γ). Ἡ μορφή αὐτὴ πλησιάζει τὸ μνημεῖο περισσότερο πρὸς τοὺς ἀνάλογους τρίκογχους βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Σικελίας⁹ κι' ὄχι πρὸς τοὺς τρίκογχους ναοὺς τῆς Δαλματίας ἢ τῆς Λομβαρδίας¹⁰ κι' ὅπου συνήθως οἱ κόγχες ἐνώνονται μεταξύ τους ὥστε στὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα νὰ μὴν φαίνονται οἱ γωνίες τοῦ χώρου ποὺ καλύπτει ὁ τροῦλλος. Ἀπὸ ἄποψη διαστάσεων ἡ πρώτη αὐτὴ cella trichora ἦταν μᾶλλον μικροῦ μεγέθους· ὁ τροῦλλος πρέπει νὰ εἶχε διάμετρο γύρω στὰ 3.80 - 3.85, ἐνῶ οἱ κόγχες εἶχαν βάθος 2.10 μ.

Ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ μορφή τοῦ ναοῦ δὲν μένει σήμερα παρὰ μονάχα ἓνα κομμάτι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, χτισμένη με τοὺς γκρίζους τοπικοὺς conci (πίν. 79 γ). Σὲ μιὰ μεταγενέστερη ἐποχὴ καὶ κατὰ τὴν διάρκεια κάποιας ἀνακατασκευῆς, οἱ κατασκευασταὶ προτίμησαν νὰ δώσουν στὸν

9. Chiesa della Cuba, S. Pietro ad Bajas, Chiesa del Salvatore, Chiesa di S. Pancrati, Trigna della Cittadella (Noto), Chiesa di Malvagna.

10. Oratorio di San Benedetto presso la Basilica di San Pietro al Monte sopra Civate, Battistero di Biella, Battistero di Galliano presso Cantù, S. Nicolao presso Nona, Cella Tricora del Duomo di Grado, S. Satiro di Milano etc.

ναὸ τὴν πλήρη τρίφυλλη μορφή, ἀπ' ὅπου οἱ ἐξωτερικὲς γωνίες τοῦ τετραγώνου χώρου τοῦ τρούλλου ἀπαλείφθηκαν τελείως. Φαίνεται ὅτι σ' αὐτὴ τὴν δεύτερη φάση τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου — ὅπως τουλάχιστον φαίνεται ἀπὸ διάφορες μικρολεπτομέρειες ποὺ μπορεῖ νὰ δῇ κανεὶς ἐπὶ τόπου — τὸ τρίκλιτο δυτικὸ τμήμα ποὺ ὑπάρχει σήμερα δὲν εἶχε προστεθῇ ἀκόμη.

Εἰκ. 1. Κάτωφιν τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου Ἀπουλίας.

Ὁ τρούλλος τῆς cella trichora ἐπεκάθητο κατ' εὐθείαν πάνω στὸν κύριο τετραγωνικὸ χῶρο τοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ μεσολαβῇ τύμπανο, ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει καὶ μ' ὅλους ἀνεξαιρέτως τοὺς τρίκογχους βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Σικελίας καὶ τὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος τῆς Μεσσήνης (Σικελίας), τοῦ τύπου τῶν «τετραγώνων ἐγγεγραμμένων σταυρῶν».

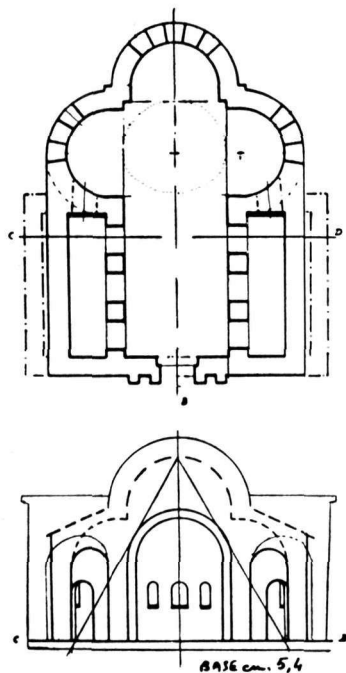
Γιὰ τὴν στήριξη τοῦ τρούλλου ὑπάρχουν σήμερα κανονικὰ σφαιρικὰ τρίγωνα (πίν. 79 α), μὰ δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἀν' αὐτὰ ἦταν καὶ τὰ ἀρχικὰ ἢ ὀφείλονται στὴν μεταγενέστερη ἀνακατασκευή. Ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς στὶς κόγχες τοῦ ναοῦ εἶναι ὅτι ἔχουν ἓνα ἐλαφρότατα πεταλόμορφο σχῆμα, ποὺ μᾶλλον ὀφείλεται σὲ κατασκευαστικούς λόγους: ἡ Ἀπουλία εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν γεωγραφικὸ χῶρο τοῦ πεταλόμορφου τόξου.

Όπωςδήποτε, τὰ δεδομένα τῆς ἀποτυπώσεως δίνουν γιὰ τὴν μεσαία κόγχη μιὰ, τοῦλάχιστον, θεωρητικὴ μορφή πετάλου, ποὺ στὴν πράξιν εἶναι βέβαια ἀνεπαίσθητη. Τὰ μέτρα τῆς ἀποτυπώσεως εἶναι τὰ ἑξῆς : ἀνοιγμα κόγχης 3.20, διάμετρος κόγχης 3.23, βάθος κόγχης 2.12 μ.

Ἡ τρίτη φάση τοῦ ναοῦ δημιουργήθηκε μὲ τὴν προσθήκη τοῦ τρίκλιτου δυτικοῦ σκέλους. Ἡ ἐποχὴ ποὺ ἐγινε αὐτὴ ἡ προσθήκη εἶναι ἀβέβαιη, πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τοῦ τμήματος αὐτοῦ χρησιμοποιήθηκε μιὰ τοπικὴ πέτρα, κίτρινη καὶ σχετικὰ μαλακὴ. Ἐνα μέρος τοῦ πρόσθετου αὐτοῦ τμήματος φαίνεται ὅτι κατέπεσε καὶ ἀνακατεσκευάσθη, εἴτε συγχρόνως, εἴτε λίγο μεταγενέστερα. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν διπλὴ καμπυλότητα ποὺ παρουσιάζει ὁ θόλος τοῦ νοτίου κλίτους (πίν. 79 β).

Ἄξιο παρατηρήσεως — κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ κάποια χρονολογικὴ ἔνδειξις — ὅτι τὸ ὀρθογώνιο περίγραμμα τῆς τρίκλιτης αὐτῆς προσθήκης μπορεῖ νὰ μετρηθῇ καὶ μὲ ἀκέραιο ἀριθμὸ βυζαντινῶν ποδῶν. Πράγματι τὸ πλάτος του εἶναι 36 καὶ τὸ μήκος του 20 βυζαντινοὶ πόδες. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν παρατηρεῖται καὶ στὴν ἀρχικὴ cella trichora ὅπου ὁ Jurlaro διαπιστώνει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὕστερο-ρωμαϊκοῦ ποδός ¹¹.

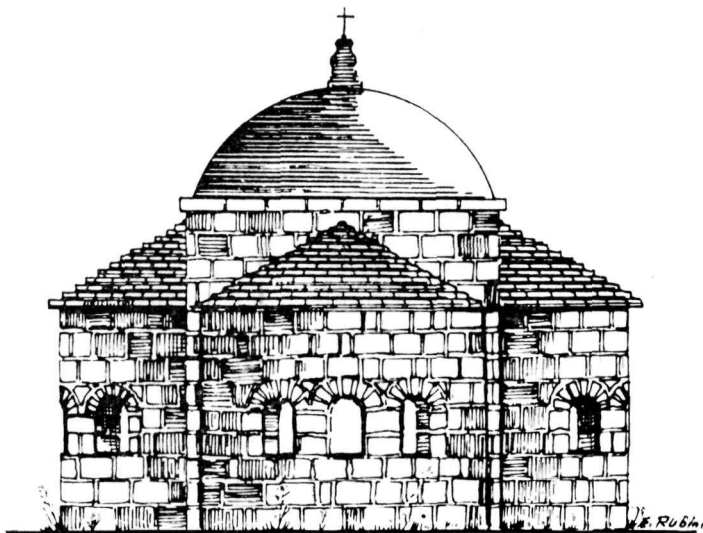
Τὸ τρίκλιτο αὐτὸ τμήμα τοῦ ναοῦ ὁ Jurlaro τὸ θεωρεῖ σύγχρονο τῆς ἀρχικῆς cella trichora, στηριζόμενος δὲ στὴν ὑπαρξὴ τῆς διπλῆς καμπυλότητος, ποὺ ἀνέφερα παραπάνω, ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸν ΙΣΤ'-ΙΖ' αἰῶνα ἐγινε μιὰ διεύρυνση τῶν πλαγίων κλιτῶν. Αὐτὸ ὅμως εἶναι παράλογο : μιὰ διεύρυνση τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀπὸ 1.50 (:) σὲ 2.35 μ. εἶναι κτηριολογικὰ ἀνώφελη, ἐνῶ ἀπὸ οἰκοδομικὴ ἄποψη καὶ κατασκευαστικὴ εἶναι μᾶλλον δύσκολη. Μιὰ δυτικὴ ἐπέκταση τοῦ ναοῦ θάταν ἀναμφισβήτητα πολὺ πιὸ εὐκόλη καὶ χρήσιμη.

Εἰκ. 2. Τομὴ καὶ κάτοψις τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν Jurlaro.

11. Προσωπικὰ μόνο στὸ βάθος τῶν κογχῶν καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ τετράγωνου χώρου ποὺ καλύπτει ὁ τροῦλλος διεπίστωσα τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὕστερο-ρωμαϊκοῦ αὐτοῦ μέτρου. Στὶς ἄλλες διαστάσεις εἶμαι ἐπιφυλακτικὸς.

Ἐξω ἀπ' αὐτὸ ὁ Jurlaro διαπιστώνει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ὕστερο-ρωμαϊκοῦ ποδὸς καὶ στὸ τρίκλιτο αὐτὸ τμήμα τοῦ ναοῦ. Συγκεκριμένα δέχεται ὅτι τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν μῆκος ἴσο μὲ 18 ὕστερο-ρωμαϊκοὺς πόδας (= 5.40 μ.). Αὐτὸ ὅπως εἶναι ἐσφαλμένο γιατί ἡ διάστασις τοῦ 5.40 ποὺ μᾶς δίνει τοὺς 18 πόδας παρουσιάζεται μόνο σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσαρα ἄνισα μεταξύ τους μήκη τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ ἄλλα εἶναι 5.13, 5.16, καὶ 5.30 μ. Σημειώσω ἀντίθετα ὅτι στὰ πλάτη τῶν πλαγίων κλιτῶν (2.30 καὶ 2.35 μ.) μπορούμε

Εἰκ. 3. Ἀναπαράστασις τῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν Jurlaro.

εὐστοχα ν' ἀναζητήσουμε καὶ νὰ βροῦμε τὸ ἀντίστοιχο βυζαντινὸ μέτρο.

Οἱ ἴδιες ἀνακρίβειες ἢ μᾶλλον ἀπροσεξίεις — ποὺ προφανῶς ὀφείλονται στὴν πλημμελὴ ἀποτύπωση (εἰκ. 2, 3) — παρατηροῦνται καὶ στίς ἄλλες διαστάσεις, ὅπου ὁ συγγραφεὺς βρίσκει τὸν ὕστερο-ρωμαϊκὸ πόδα. Δέχεται π.χ. ὅτι τὰ ἀνοίγματα μεταξύ μεσαίου καὶ πλαγίων κλιτῶν εἶναι τρισῆμισυ πόδες (= 1.05), ἀλλὰ τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὅλα ἄνισα μεταξύ τους καὶ συγκεκριμένα 1.10, 1.05, 1.00, 1.02, 1.06 καὶ 1.02 πρὸς τὸ μέρος τοῦ μεσαίου κλίτους, γιατί πρὸς τὸ μέρος τῶν πλαγίων κλιτῶν τὰ ἀνοίγματα παραλλάσσουν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πιθανότητα τοῦ νὰ εἶναι τὸ τρίκλιτο αὐτὸ τμήμα, ἢ ἔστω ἓνα μέρος του, σύγχρονο τῆς cella trichora, αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ἀποκλείεται ἐντελῶς, ὅχι μόνο γιατί σὰν τύπος ναοῦ τὸν ΣΤ'-Ζ' αἰῶνα θὰ ἦταν τοὐλάχιστον κάτι τὸ πολὺ σπάνιο, ἀλλὰ καὶ γιατί ἀπὸ οἰκοδομικὴ καὶ κατασκευαστικὴ ἄποψη τὰ δύο αὐτὰ μέλη τοῦ μνημείου εἶναι τελείως διαφορετικὰ μεταξύ τους.

Ἡ τελευταία προσθήκη πού ἐγινε στὸ ναὸ εἶναι ὁ σημερινὸς του νάρθηκας, πού ὅμως εἶναι τόσο μεταγενέστερος ἐν σχέσει μὲ τὰ προηγούμενα στάδια κατασκευῆς, ὥστε δὲν τὸν σημείωσα στὴν παρατιθέμενη κάτοψη τοῦ μνημείου. Πιθανὸν ὁ νάρθηκας νὰ εἶναι τοῦ 1787, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν «Ristauri», γιὰ τὰ ὁποῖα μιλεῖ καὶ ὁ Antonio Profilo.

Ἀπὸ ἄποψη μορφῆς κατόψεως ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος ἔρχεται ν' αὐξήσῃ τὸν ἤδη γνωστὸ ἀριθμὸ τῶν τρίκογχων ναῶν τῆς Ἀπουλίας καὶ πού σκόπιμο κρίνω νὰ τοὺς ἀπαριθμήσω μιὰ καὶ ὀρισμένοι ναοὶ ἔγιναν πρόσφατα γνωστοὶ καὶ τὸ ἐλληνικὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ μᾶλλον τοὺς ἀγνοεῖ, τοῦλάχιστον στὴν πλειονότητά του.

1. Ἅγιος Λαυρέντιος τῆς Μεζάνιε.
2. Ἁγία Σοφία στὴν περιοχή τοῦ Κανόζα (Canosa)¹².
3. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴν περιοχή τοῦ Κανόζα¹³.
4. Ἀνώνυμος ναὸς τοῦ Κάστρο (Castro)¹⁴.
5. Ἁγία Αἰκατερίνη τοῦ Κονβερσάνο (Conversano)¹⁵.
6. Ἅγιος Ἰππόλυτος τοῦ Μοντίκκιο (Monticchio)¹⁶.
7. Βαπτιστήριον Ἀγίας Τριάδος τῆς Βενόζα (Venosa)¹⁷.

Ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ τρικόγχου σχήματος στὴν Ἀπουλία ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ τίς γνωστὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν στενὴ σχέση τῆς περιοχῆς αὐτῆς μὲ τὴν Ἀνατολή¹⁸, ἀπ' ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχεται καὶ τὸ τρίκογχο σχῆμα¹⁹. Στὴν τελικὴ του μορφὴ — μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν προσ-

12. Ant. Quacquarelli, Note sulle origini cristiane di Canosa di Puglia. S. Leucio e la catacomba inedita di S. Sofia, Atti VI° Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana - Ravenna 1962, Roma 1965, πίν. 2.

13. N. T., Canosa. Scoperta di un antica chiesa, Palladio II, 1938, σ. 150.

14. R. Bordenache, Due monumenti dell'Italia meridionale, Bollettino d'Arte XXVII, 1933 - 34, σσ. 169 - 184.

15. A. Vinaccia, I monumenti medioevali di Terra di Bari preceduti da cenni sulle antichità grecoromane in Terra di Bari, Bari 1915, σ. 108, εἰκ. 45.

16. Fr. Schettini, Due monumenti paleocristiani inediti del Vulture e loro riflessi sull'Architettura Medioevale, Archivio Storico Pugliese XIX, 1966, εἰκ. 4.

17. Fr. Schettini, ἔ. ἀ. εἰκ. 17.

18. Οἱ σχέσεις αὐτὲς πού ὑποστηρίχτηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες, ὀφείλονται στοὺς ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀλίμενο Καλαβρία, στὴν Ἀπουλία, βρισκόταν οἱ σπουδαιότεροι μεσαιωνικοὶ λιμένες ὁλοκλήρου τῆς Νοτίου Ἰταλίας: Τάρας, Πρίντεζι, Μπάρι, Ὁτράντο (Ὑδρούς) κτλ.

19. Ἐκτὸς τῶν μεγάλων γνωστῶν ἔργων τοῦ Strzygowski ἢ τοῦ Grabar σημειῶν καὶ ὀρισμένους μικρὲς ἀλλὰ σημαντικὰς μονογραφίες πάνω στὸ θέμα τοῦ τρίκογχου ναοῦ: U. Monneret de Villard, L'origine della forma planimetrica di S. Lorenzo, Archivio Storico Lombardo XLI, 1914. Dj. Stričević, Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédonie et la tradition de l'architecture paléobyzantine, Rapports

θήκη καὶ τοῦ τρίκλιτου σκέλους — ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου παρουσιάζει μικρὴ μὲν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἱπολύτου τοῦ Μοντίκκιο καὶ τὸν ναὸ S. Pancrati (εἰκ. 4) τῆς ἀνατολικῆς Σικελίας, ἀλλὰ ἐκπληκτικὰ μεγάλη πρὸς τὸν γνωστὸ ναὸ τοῦ S. Pietro ad Bajas (εἰκ. 5) τῆς ἴδιας περιοχῆς. Γιὰ σύγκριση κρίνω σκόπιμη τὴν δημοσίευση τῶν σικελικῶν αὐτῶν ναῶν ²⁰.

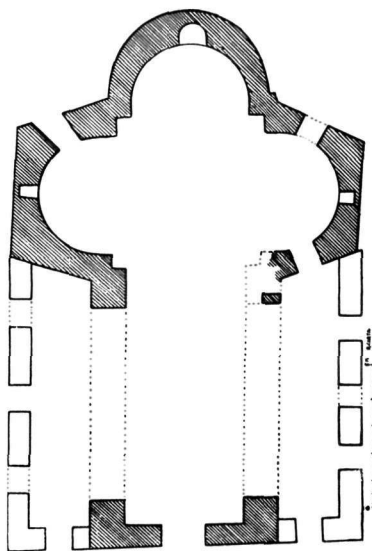
γ' Τὸ πρόβλημα τῆς ἡλικίας τοῦ ναοῦ: Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου δὲν εἶναι οὔτε εὐκολο, οὔτε ἀπλό. Ἡ ἔλλειψη ἀπλότητος ὀφείλεται στὸ ὅτι οὐσιαστικὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ὅλες οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου χωριστά, ἐνῶ ἡ δυσκολία παρουσιάζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τρίκογχοι ναοὶ χτίστηκαν σὲ πολὺ διαφορετικὲς μεταξύ τους ἐποχὲς καὶ σὲ διάφορες χῶρες, ὥστε τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἐποχῶν νὰ μὴν εἶναι ποτὲ σαφεῖ. Ἀπ' τὴν Ρώμη τῶν διωγμῶν ὡς τὴν τουρκοκρατούμενὴ Ἑλλάδα, κ' ἀπ' τὴν ρωμαϊκὴ Ἑλβετία ὡς τὴν βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία ὁ ἀπλὸς τρίκογχος χῶρος δὲν ἔλλειψε σχεδὸν ποτέ.

Ὅπως δὴ ποτε ὁμως μιὰ πρώτη ἔνδειξη γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου τὴν δίνουν ὀρισμένες λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς του (ὑπαρξίς γωνιῶν στὸ περίγραμμα τῆς κατόψεως, ἔλλειψις τυμπάνου), ποὺ τὸν πλησιάζουν πρὸς τὰ ἀνάλογα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Σικελίας, ἐνῶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὕστερο-ρωμαϊκοῦ μέτρου στὸν πρῶτο πυρῆνα τοῦ μνημείου δείχνει μιὰ ἀναμφισβήτητη πρωιμότητα. Ἴσως χωρὶς δυσκολία θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν πρώτη cella trichora μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνα ἢ πιθανώτερα στὸν Ζ'. Ἡ τάξις καὶ ἡ γαλήνη ποὺ ἐπέβαλε ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι καὶ μιὰ ἔνδειξις ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς τότε Μεζάνιε θὰ μπορούσαν νὰ χτίσουν ἓνα τέτοιο ναό.

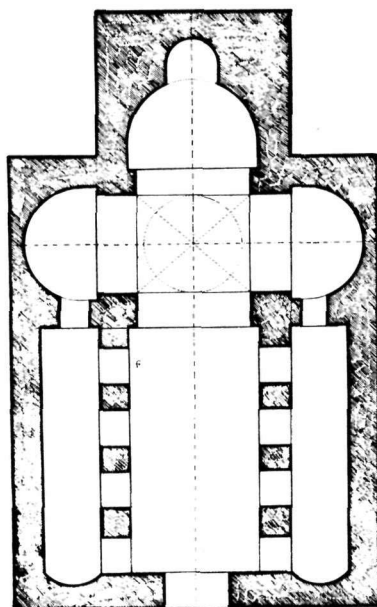
du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Belgrade - Ochride 1961. H. Vincent, Le plan tréflé dans l'architecture byzantine, *Revue Archéologique* XI, 1920. G. Agnello, Chiese centriche e chiese trichore nella Sicilia Bizantina, *Akten des XI. Internationalen - Kongresses*, München 1960. J. Strzykowski, Der Ursprung des trikonchen Kirchenbaus, *Zeitschrift für Christliche Kunst* XII, 1925. Τοῦ αὐτοῦ, Domes and quattrefoil plans. A Recent Discovery by the British School in Jerusalem, *Journal of British Architects* 1937, n°. 14. Τέλος, εἰδικὰ γιὰ τοὺς τρίκογχους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος σημαντικώτερη μένει πάντα ἡ ἐργασία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας. Συμβολὴ εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, *ABME, A'*, 1935, σ. 105 - 120.

20. Ἀπ' τὴν ἐκπληκτικὰ μεγάλη βιβλιογραφία πάνω στὴν βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σικελίας, μνημονεύω τὸ ἔργο *L'Architettura Bizantina in Sicilia*, Φλωρεντία 1952, τοῦ καθηγητοῦ Giuseppe Agnello, ἀπ' ὅπου καὶ οἱ κατόψεις τῶν δύο πολυδημοσιευμένων μνημείων, ποὺ παραθέτω.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ διάφορα ἄλλα στάδια τῶν συνεχῶν καταστροφῶν καὶ κατασκευῶν, εἶναι φυσικὰ μεταγενέστερα κι' ἴσως θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται στὸν Ι' αἰῶνα, τότε πού ἡ Ἀπουλία ὑπῆρξε θέατρο συνεχῶν συγκρούσεων, ἐπιδρομῶν καὶ καταστροφῶν²¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρω καὶ τὴν πολύτιμη ἱστορικὴ πληροφορία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ βυζαν-

Εἰκ. 4. S. Pancrati Σικελίας.

Εἰκ. 5. S. Pietro ad Bajas Σικελίας.

τινὸς αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β' (975 - 1025) διέταξε τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς Μεζάνιε²². Φυσικὰ στὸ πρόγραμμα μιᾶς τέτοιας ἀνοικοδομήσεως θὰ συμπεριλαμβάνετο καὶ ὁ μοναδικὸς ναὸς τοῦ οἰκισμοῦ. Ὑπενθυμίζω παρεμ-

21. Ὑπενθυμίζω ἐν συντομίᾳ τὰ γεγονότα. Τὸ 918 καὶ 927 ἡ Ὅρια (Oria) καταλαμβάνεται καὶ λεηλατεῖται ἀπ' τοὺς Σαρακηνοὺς. Τὸ 924 ὁ Τάρας εἶχε τὴν ἴδια τύχη, ἐνῶ οἱ Σαρακηνοὶ συντρίβονται μόνον τὸ 928. Τότε ἐμφανίζονται ἐπὶ σκηνῆς οἱ Οὐγγροι πού μέχρι τὸ 940 δεσπόζουν τῆς περιοχῆς. Τὸ 945 ἡ περιοχὴ γίνεται καὶ πάλι ἐλληνικὴ, ἀλλὰ τὸ 968 περνᾷ στὰ χέρια τοῦ Ὁθῶνα Β', γιὰ νὰ ξαναγίνῃ ἐλληνικὴ μόλις τὸ 981. Ὁ Βασίλειος Β' ξανατρίζοντας τὴν Μεζάνιε περιώρισε τὴν περίμετρο τῶν τειχῶν ἀπὸ τρία σ' ἓνα μόλις μίλι, κι' αὐτὸ γιὰ τὴν καλύτερη ἄμυνά της.

22. Ant. Profilo, La Messapografia ovvero memorie storiche di Mesagne, Lecce 1875, σ. 19. Ἡ πληροφορία βασιζέται στὸ ἀνέκδοτο ἔργο (χειρόγραφο) τοῦ Ferdinando Diego, πού βρίσκεται σήμερον στὴν Ἀρχιεπισκοπικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πρίντεζι (Βιβλίον Α', τόμ. Β', Κεφ. 3).

πιπτόντως ότι τὸ τρίκλιτο τμήμα τοῦ ναοῦ μετρίεται πλέον μὲ βυζαντινούς καὶ ὄχι ὑστερο-ρωμαϊκοὺς πόδας.

Ἀντίθετα μὲ τὶς δικές μου ἀπόψεις σχετικά μὲ τὴν ἡλικία τοῦ μνημείου, ὁ Jurlaro τὸ χρονολογεῖ στὴν ὑστερο-ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἐπὶ λέξει γράφει τὰ ἑξῆς: «Risulta infatti, dalle dimensioni dei conci, con i quali è costruita questa chiesa di Mesagne, dall'area che ricopre, dall' altezza e dai rapporti tra i vari elementi la sua appartenenza ad età tardo-romana, più che protobizantina».

Τὴν ἀποψή του ὁ Jurlaro τὴν βασίζει στὸ ὅτι σύμφωνα μὲ τὶς μετρήσεις του μόνο ὁ ὑστερο-ρωμαϊκὸς ποὺς (300 χιλ.) δίδει ἀκέραιους ἀριθμοὺς στὶς διαφορὲς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ἀντίθετα καὶ μὲ τὸν χρυσοῦν πόδα τῶν Ρωμαίων (297 - 298 χιλ.) καὶ μὲ τὸν πόδα τῶν βυζαντινῶν. Φυσικὰ αὐτὸ ἐν μέρει εἶναι ἀναμφισβήτητο προκειμένου γιὰ τὴν ἀρχικὴ cella trichora.

Ὁ βυζαντινὸς ὅμως ποὺς ἐφηρμόσθη κατ' ἀρχὴν καὶ κυρίως στὰ μεγάλα κέντρα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῶ στὴν ἀσήμαντὴ τότε ἐπαρχία τῆς Ἀπουλίας ἦταν φυσικὴ ἡ καθυστέρηση τῆς ἐμφανίσεώς του καὶ ἡ ἐπιβίωση τοῦ ὑστερο-ρωμαϊκοῦ ποδός, ἐπιβεβλημένου ἤδη ἀπὸ μακραῖωνα παράδοση. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ Ἀπουλία εἶναι βυζαντινὴ, τὸ παλιότερο μνημεῖο στὸ ὁποῖο ἔχει διαπιστωθῇ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ βυζαντινοῦ ποδός εἶναι οἱ Centopietre di Patù²³, αἰῶνες μεταγενέστερο τῆς πρώτης βυζαντινῆς κυριαρχίας.

Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Jurlaro δέχεται ὅτι ὁ ὑστερο-ρωμαϊκὸς ποὺς ἐφαρμόστηκε πολὺ μεταγενέστερα, ἴσως καὶ τὸν ΣΤ'-Ζ' αἰῶνα, μὲ φυσικὴ ὥς ἐκ τούτου συνέπεια νὰ χρονολογεῖται ἀνάλογα καὶ ὁ ναὸς ποὺ ἐξετάζουμε. Τότε στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὁ ὅρος «Tardo - Romano» ἢ «Pre - Bizantino»; Νομίζω τίποτα. Κατ' ἐμὲ ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος εἶναι ἓνας μικρὸς ἀλλὰ ἐνδιαφέρων βυζαντινὸς ναὸς, ποὺ ἀσφαλῶς ἀξίζει καλύτερὴ τύχη ἀπ' τὸ νὰ χρησιμοποιεῖται σὰν garage τῆς Ὑπηρεσίας Καθαριότητος τοῦ Δήμου τῆς μικρῆς κωμοπόλεως.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

23. Γιὰ τὸ παράδοξο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον αὐτὸ μνημεῖο, βλέπε προχέριως G. Antonucci, *Le Centopietre di Patù*, Rinascentza Salentina IX, 1941, σσ. 35 - 41. P. Maggilli, *La Centopietre di Patù*, Matino 1912. Τοῦ αὐτοῦ, *Ritorniamo alla «Centopietre»*, Rinascentza Salentina XI, 1943, σσ. 223 - 231. A. Prandi, *Monumenti Salentini inediti o mal noti. Le «Centopietre» di Patù*, Palladio XI, 1961, σσ. 1 - 30.

R É S U M É

L'ÉGLISE TRICONQUE DE SAINT - LAURENT À MESAGNE D'APOULIE (PL. 78 - 79)

Dans la petite ville de Mesagne d'Apoulie, près de Brindisi, se trouve l'église de Saint - Laurent, actuellement transformée en dépôt communal. Le monument très peu connu aux savants est encore inédit. Pour la vieille ville de Mesagne on sait qu'elle était réédifiée et fortifiée par l'Empereur de Byzance Basile II (975-1025).

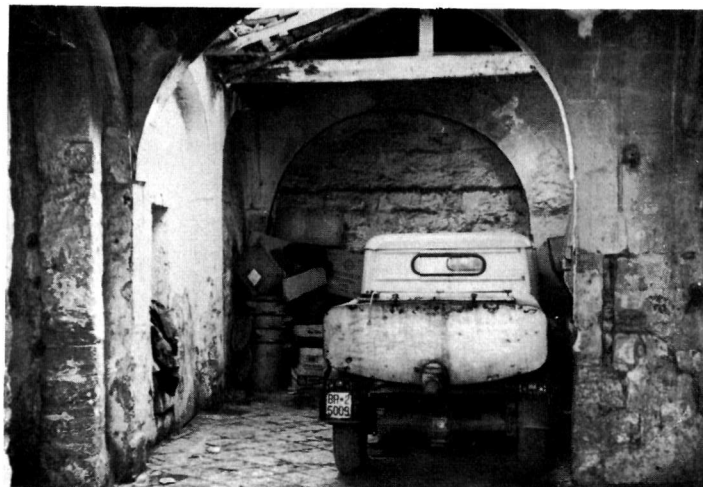
L'église est une petite " cella trichora " avec des additions postérieures: une partie qui est constituée de trois nefs et une autre d'un porche (narthex). La forme triconque est déjà bien connue en Apoulie, mais l'église de Saint - Laurent a de la ressemblance surtout avec des monuments siciliens (église de S. Pancrati et église de S. Pietro ad Bajas).

L'églisè datant du VIe ou VIIe siècle conservait jusqu' à la restauration de 1787 des fresques de style byzantin, conformément aux études des auteurs locaux.

GEORGES DIMITROKALLIS

α. Ἐξωτερικὴ ἄποψις. Διακρίνονται αἱ χειράμαξαι καθαριότητος τοῦ Δήμου.

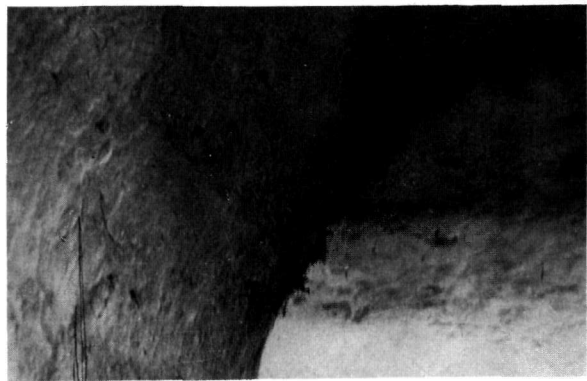
β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ νάρθηκος, ὅπου σταθμεύει τὸ βυτιοφόρον τοῦ Δήμου.

γ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τρούλλου.

β. Ὁ θόλος τοῦ νοτίου κλίτους, ὅπου διακρίνεται ἡ διπλὴ καμπυλότης.

γ. Ἐξωτερικὴ ἄποψις τῆς ἀνατολικῆς κόγχης, ὅπου καὶ δείγματα διαφορετικῶν λιθοδομῶν.